

Sancho Panza, Švejk a Ivan Děnisovič [1964]

Milan Uhde staví v pozoruhodné studii „Josef Švejk a Ivan Děnisovič“ (*Divadlo* 8/1964) proti Dürrenmattovu Möbiovi a Kunderovu Korzárovi (o nichž psal v *Divadle* 9/1963), jakožto typu intelektuálů, kteří „se pokoušejí svět napravit“, typ Haškova Švejka a Solženicynova Ivana Děnisoviče Šuchova. Uhde má za to, že v našem století je Švejk plebejským vrstevníkem a zároveň korektivem Möbiů, že představuje lidovou reakci na problém možnosti člověka spoluvytvářet vlastními skutky osud lidstva. Josef Švejk nemíní světu pomoci, protože svět nelze spasit; svou chytristikou se vyhýbá krutosti tohoto světa a pokaždé jí uklouzne. Ze všech strastí, do nichž upadl, vynesl víc než pouhou lidskou kůži; zachránil svou lidskou důstojnost, zůstal člověkem, ale jen za sebe a pro sebe. Švejkův humor nezná lítostivosti, průhledně účastného soucitu, vztahu k druhému, neboť figurkám přijímajícím svou závislost na odcizeném mechanismu světa soucit nepomůže. V každém případě však má Švejkův postoj omezené výsledky. Válečná mašinérie pracuje dál navzdor švejkovskému bojkotu; Švejk se veze s sebou. Švejkové přežili vždycky dobu, která se tváří velkou, ale dosud se jim nikdy nepodařilo přejít do protiútku; zůstali obratnými rezonéry dějin. Švejkové nikdy nevíteží na celé čáře; dokonce se zdá, jako by moderní civilizace, proorganizovaná téměř až do nejsoukromějších sfér lidského bytí, ztěžovala Švejkům projevy odporu a nutila je hledat nové a nové zbraně. Svět si našel proti Švejkům nové prostředky – Švejkové se vybavili novými mimikry. Švejkovské gesto ztratilo na vnější provokativnosti a rozmáchlosti, švejkovská replika je prostoupena zámlkami nebo docela přechází v mlčení. Švejk moderní doby se stal ještě záhadnějším a tíž prozkoumatelným než jeho prototyp z počátku století.

Jeho jakousi novější obdobou je v jistých ohledech Ivan Děnisovič Šuchov, kterého se Švejkem spojuje absurdní životní klima, i když mu zejména povaha prostředí, v němž je nucen žít, brání šířit kolem sebe atmosféru švejkovské komiky. Jeho konflikt se světem má polohu tragickou. Avšak také on chce přežít. Ivan Děnisovič – vyšel-li z tábora živ – vynesl odtamtud nejen svou lidskou kůži, nýbrž i nezkrúšenou důstojnost člověka, který se nedal degradovat na úroveň lidské hyeny, ale zůstal člověkem. Tento typ lidí rovněž přežije a překoná všechno; v tom smyslu je opravdu neporazitelný a jeho sepětí se životem lze přerušit jedině smrtí. Avšak ani Ivan Děnisovič a jeho spřízněnci nemohli nad absurdním mechanismem zvítězit. Tábory byly bez nich zakládány – a bez jejich přispění zrušeny. Proto jsou Josef Švejk a Ivan Děnisovič Šuchov věční a nezdolní obránci jen elementárních hodnot života. Naproti nim stojí fyzikové a korzáři, tito donquichoti dějin, kteří jsou ve svém útoku nakonec udoláni, ale v jejichž vzpouře proti mechanismům je něco prométheovského. O oheň, jehož se chtěli zmocnit, usilují jejich pokračovatelé, spěchající – vstříc dalším prohrám. Nespokojují se s obranou elementárních hodnot života, touží nad ně, ale sami pro sebe nezachovávají častokrát ani tyto hodnoty. Fyzik Möbius i Ivan Děnisovič jsou stejným právem syny této doby. Uhde však konstatuje, že jejich cesty se nesešly, ba že směřují někdy i proti sobě. Tím (i když nejen tím) jsou jejich osudy pevně uzavřeny; dürrenmattovský „obrat k nejhoršímu“ hrozí dál.

V Uhdeových analýzách je ovšem i kus nespravedlnosti, a také kus falešnosti v hodnocení. Vytýkat švejkovskému postoji omezenost výsledků a podtrhovat, že se Švejk veze s sebou, nezní příliš přesvědčivě. O kom z nás neplatí totéž? Výsledky našeho úsilí bývají pohříchu stejně omezené a s sebou se vezeme také všichni. V tom není Švejkova specifičnost a odtud také nedojdeme v hodnocení daleko. Uhde si věc usnadňuje zjištěním, že Švejk přes všechnu

velikost a přes všechny nadhled není suverénem dějin, není jejich hybatelem. Proč jím však není? Co brání Švejkům, aby se stali takovými hybateli dějin? Není jádro věci spíše v tom, že se přizpůsobují klimatu absurdity, že nepřekračují onu „lidovou adaptibilitu“, o níž Uhde mluví, že se smiřují s tím, že normy tohoto vyšínutého světa nemohou zrušit, a že se zařizují v jeho mezerách, v nichž se přece jen dá ještě žít? Zůstává Švejk skutečně „vždy jaksi nad situací“? Jsou Švejkové ve své „krásné moudrosti“ opravdu „úspěšnými obránci lidskosti“? Je možno úspěšně bránit elementární hodnoty života, aniž bychom je vytvářeli? Můžeme zůstat lidmi, aniž bychom se jimi vždy znovu stávali? A můžeme se stávat lidmi, aniž bychom polidšťovali svět, v němž žijeme, aniž bychom budovali své vztahy k druhým lidem jako vztahy opravdu lidské? Je vůbec možno zůstat člověkem „jen za sebe a pro sebe“? Uhde má pravdu, že lidem, kteří jsou jako figurky zasazeni do odcizeného mechanismu světa, nepomůže soucit (zejména pokud jím zůstane a pokud nevede dál); jsem však přesvědčen, že jim nepomůže ani žádný „suverén dějin“, a to z toho prostého důvodu, že také tento „suverén dějin“ je jenom součástí onoho mechanismu odcizeného světa. Švejk nemá pravdu v tom, že světu nelze pomoci. Pomoc je možná, i když ji nelze očekávat od žádných „dějinných suverénů“; je možná na cestě budování opravdu lidských vztahů k druhému, které se nebudou redukovat na pouhý soucit.

Při četbě Uhdeovy studie se nám vždy znovu vybavuje jiná dvojice, jak byla vykreslena v Cervantesově Donu Quijotovi a v Sancho Panzovi. Sluha se svému pánovi posmívá a velmi dobře ví o jeho pomatenosti, avšak „po třikráte opouští svou vlast, dům, ženu, dceru, aby šel za tímto pomatencem, následuje ho všude, vydává se v nepříjemnosti všeho druhu, je mu oddán až do smrti, věří mu, pyšní se jím a štká kleče u chudého lůžka, kde dokonává jeho bývalý pán“ (Turgeněv). Zdá se téměř, jako by bylo třeba být poněkud „pomatěným“, aby bylo možno účinně věřit v pravdu. Möbiové svou pomatenost předstírají; nepředstírají také svou víru v pravdu? Nechybí jim onen „jistý podíl směšnosti“, který podle Turgeněva „musí nevyhnutelně být přimíšen k jednání a k samému charakteru lidí povoláných k velikému novému dílu“? Také v životě novodobých donquijotů, které Milan Uhde přivádí do svého srovnání, dochází k „podupání sviními nohami“, jež představuje „poslední daň, kterou jest jim zaplatiti hrubé náhodnosti, lhostejnému a drzému nepochopení“. Můžeme však o nich říci to, co Turgeněv postihl na Cervantesově postavě, když řekl, že „Don Quijote zmlácený galejnými zločinci ani dost málo nepochybuje o úspěchu svého podniku“? Je víra moderních donquijotů dost opravdová a hluboká? Nezačínají dějiny Švejků zradou a rozvratem Donů Quijotů?